

УДК 81'116.3:811.124'02

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ (НА БАЗІ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ)

Панчишин Н.З., асистент
кафедри класичної філології

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню функціонально-семантичного поля темпоральності в латинській мові. Аналізуються праці лінгвістів щодо поняття «поле». На основі проаналізованого матеріалу сформовано основні характеристики функціонально-семантичного поля. Також подається опис структури функціонально-семантичного поля темпоральності латинської мови.

Ключові слова: час, темпоральність, функціонально-семантичне поле, структура, ядро, периферія.

Статья посвящена исследованию функционально-семантического поля темпоральности в латинском языке. Анализируются труды лингвистов относительно понятия «поле». На основе проанализированного материала сформированы основные характеристики функционально-семантического поля. Также дается описание структуры функционально-семантического поля темпоральности латинского языка.

Ключевые слова: время, темпоральность, функционально-семантическое поле, структура, ядро, периферия.

Panchyshyn N.Z. STRUCTURAL ORGANIZATION OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF TEMPORALITY (CASE STUDY OF THE LATIN LANGUAGE)

The present article deals with the functional-semantic field of temporality in Latin. The works of linguists on the concept of "field" are analyzed. Based on the analyzed material are formed the main characteristics of the FSF. Also describes the FSF structure of temporality in Latin.

Key words: time, temporality, functional-semantic field, structure, core, periphery.

Постановка проблеми. Світ не можна уявити поза простором і часом. Простір і час є невід'ємним атрибутом об'єктивного світу. Свого часу Аристотель писав, що серед невідомого в природі, що нас оточує, найбільш невідомим є час, оскільки ніхто не знає, що таке час і як ним керувати. Численні спроби вивчення цієї категорії зумовлені тим, що саме час визначає сенс людського буття [2, с. 51].

Лінгвістичний час, який пронизує майже всі рівні мовної системи, в лінгвістиці позначають загальним терміном «темпоральність». **Темпоральність** – це об'єктивно-суб'єктивна категорія, яка, з одного боку, співвідноситься з об'єктивним (реальним) часом, з іншого – з відображенням часових характеристик і відношень дійсності у свідомості людей, тобто концептуальним і перцептивним часом. Модель темпоральності має вигляд спіралі, спроектованої на мовну площину. Ця спіраль є незамкнутою, вона охоплює всі рівні мови. Незамкнутість спіралі пов'язана з тим, що кількість засобів вираження темпоральності в мові є невичерпною й на зовнішньому витку спіралі знаходяться найбільш рухомі ділянки, що постійно поповнюються.

Якщо ж говорити про темпоральність у латинській мові, то варто за модель брати замкнену спіраль, оскільки ця мова на пев-

ному етапі припинила свій розвиток і має сталу кількість засобів вираження часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню часу в лінгвістиці присвячено багато робіт як вітчизняних (О.І. Смирницький, Л.С. Бархударов, Н.А. Слюсарева, Г.А. Воронцова та ін.), так і зарубіжних науковців (R. Quirk, J. Lyons, J. Leech, Ch. Fries, F. Palmer, O. Jespersen та ін.).

Найбільш плідною сферою досліджень категорії темпоральності в лінгвістиці є роботи в межах теорії функціонально-семантичних полів, яка успішно розроблялась у мовознавстві (В.Г. Адмоні, О.В. Бондарко, О.В. Гулига, М.М. Гухман, Є.Й. Шендельс та ін.). Ці роботи можна поділити на дві великі групи за підходом до вивчення матеріалу: синхронні й діахронні. Синхронний підхід спрямований на аналіз мовного матеріалу певної мови на сучасному етапі розвитку або типологічний аналіз двох чи більше мов. Діахронний є дослідженнями розвитку мовних засобів вираження темпоральності. Усі роботи різняться обсягом досліджуваного матеріалу: від аналізу окремої лексеми зі значенням темпоральності або мінімальної лексичної парадигми до дослідження лексичної чи лексико-граматичної темпоральної системи загалом.

Загалом функціональний напрям граматичної теорії характеризується двома дослідницькими орієнтирами [5, с. 17]: з одного боку, спрямуванням від функції до засобів її репрезентації в мові, з іншого – від мовного засобу до його різноманітних функцій. Частини мови є засобами, функції яких потрібно описати.

Пошуки значеннєвих інваріантів у функціональній граматиці пов'язувалися з тими самими логічними категоріями або граматичними ознаками. Так, Ш. Баллі підкреслював: «Єдиний раціональний метод полягає в тому, щоб брати за вихідну точку логічні категорії й відношення, наявні у свідомості всіх носіїв певної мови, з метою визначити засоби, які мова надає в розпорядження мовців для вираження кожного із цих понять, категорій, відношень» [3, с. 296]. Однак логічний принцип отримує у функціональній граматиці новий поворот: якщо раніше кожній частині мови приписувалася певна логічна категорія, то тепер певній логічній категорії приписуються різні частини мови й різнорівневі засоби, що формують, за концепцією О.В. Бондарка, функціонально-семантичне поле (далі – ФСП).

Як бачимо, у сучасному мовознавстві функціональний підхід до дослідження мовних фактів набуває особливої актуальності. Це пояснюється зверненням лінгвістів до вивчення мови в її реальному функціонуванні.

Однак велика кількість публікацій щодо цього дослідження присвячена переважно сучасним мовам, що розвиваються. Мовам, що припинили свій розвиток, приділяється порівняно мало уваги. Це можна пояснити тим, що такі мови (в тому й числі латинська мова) вже не функціонують і не поповнюються новими мовними засобами, які є основою досліджень функціональної граматики.

У силу цього надзвичайно важливим і актуальним є вивчення та дослідження латинської мови з погляду функціонального підходу, оскільки цей підхід дає змогу дослідити одиниці різних мовних рівнів і виявити їх функціонально-мовленнєві можливості. Саме такий підхід до мови допомагає розкрити призначення й уживання граматичних форм у мовленні, орієнтує у виборі потрібних засобів, допомагає зрозуміти наміри мовця (щодо латинської мови – наміри автора твору).

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні структурної організації функціонально-семантичного поля темпоральності в латинській мові. У зв'язку з цим завдання публікації передбачають таке: 1) опрацювати

дослідження лінгвістів щодо поняття «поля»; 2) сформулювати основні характеристики ФСП; 3) описати структуру ФСП темпоральності в латинській мові.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «поле» був уперше вжитий у лінгвістичній літературі М. Ібсенем в одній із його наукових статей. Але всебічна ґрунтовна розробка поняття «поле» пов'язана з іменем німецького мовознавця Й. Тріра, який увів у науковий побут терміни «поле слів», «поле понять». Послідовником Й. Тріра став В. Порціг. Вони розробили теорію лексичних полів, побудованих на парадигматичних (Й. Трір) і синтагматичних (В. Порціг) принципах. А наукова ідея термінологічного поля належить О.О. Реформатському, який уважав полем терміна ту термінологію, поза якою слово втрачає свою властивість терміна [14].

Згодом поняття «поле» у функціональній лінгвістиці опрацьовувалось такими відомими мовознавцями, як О.В. Бондарко, Ю.С. Маслов, В.М. Павлов, Л. Деже, В.Г. Адмоні, О.В. Гулига, К.Й. Шендельс, М.М. Гухман, Г.С. Щур, І.І. Мещанінов, І.П. Іванова, М.М. Гухман, Г.А. Золотова, А.П. Загнітко, Н.А. Слюсарєва, І.Р. Вихованець, О.І. Бондар та ін.

У лінгвістичних енциклопедичних виданнях «поле» дефінують як «сукупність мовних (в основному лексичних) одиниць, що об'єднані спільністю змісту (іноді також спільністю формальних показників) і відображають поняттєву предметну й функціональну подібність позначуваних явищ» [18, с. 380–381]. Подібне трактування поняття «поле» дає Г.С. Щур, кваліфікуючи його як певну функціонально-інваріантну групу, якій властива наявність узагальнювальної (інваріантної) ознаки та певної комунікативної або структурної функції [17, с. 97].

Іншу назву для ФСП – «граматико-лексичне поле» – пропонувала О.В. Гулига: «Різні засоби граматичного та лексичного рівня, які покликані виражати й називати загальні значення, пов'язані між собою не випадковими відносинами, а відносинами, що дають змогу установити певні закономірності. Сукупність взаємодіючих засобів утворює систему – граматико-лексичне поле» [10, с. 8–9]. Термін, який запропонували О.В. Гулига, Є.Й. Шендельс, не закріпився в мовознавстві, проте ознаки поля, що вони запропонували, є актуальними й на сьогоднішньому етапі розвитку лінгвістики.

Останніми роками простежується тенденція розглядати поле як міжярусне явище.

Такі дослідження спрямовані на вивчення взаємодії різних рівнів мови (граматики, лексики, синтаксису, фонетики). Саме цей принцип закладений в основу ФСП. Він дає можливість сконцентрувати увагу на взаємних зв'язках між граматичними явищами, які здебільшого розглядаються в різних граматиках. Однак треба пам'ятати, що мета дослідження ФСП – це не просто елементарний опис інвентарю засобів вираження певного інваріантного змісту і його відтінків; спеціальна увага повинна приділятися окресленню структури поля, ієрархії його компонентів, їх взаємозв'язкам із прямою проекцією на мовлення.

О.В. Бондарко виділяє ФСП як таке, що являє собою двобічну «змістово-формальну» єдність, яка створюється граматичними одиницями й категоріями разом із різнорівневими засобами, взаємопов'язаними з ними та поєднаними на семантико-функціональній основі [6, с. 40]. При цьому мовознавець виділяє ФСП двох структурних типів: 1) моноцентричні (сильно центровані), що мають чітко виражену домінанту; 2) поліцентричні (слабко центровані), що базуються на сукупності мовних засобів – морфологічних, синтаксичних, лексико-граматичних, лексичних. Подібне трактування подає Н.В. Ярцева, вказуючи на те, що ФСП – це «система різнорівневих засобів певної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, лексичних, а також комбінованих – лексико-синтаксичних тощо), які взаємодіють на основі спільності їх функцій, що базуються на тій чи іншій семантичній категорії» [18, с. 566–567].

Як будь-яке системно-структурне об'єднання поле має певну конфігурацію – ядро/периферія, для якої характерна максимальна концентрація полеформувальних ознак у центрі та неповний набір цих ознак при можливій послабленні їх інтенсивності на периферії [1, с. 42]. Перехід від ядра до периферії здійснюється поступово, виділяється ряд периферійних зон, різною мірою віддалених від ядра. Поле може мати кілька мікрополів у своєму складі, яким притаманна відносна самостійність.

Подібну думку ми простежуємо й у працях І.П. Іванової: «У кожній частині мови існують одиниці, що повністю володіють усіма ознаками цієї частини мови; це, так би мовити, її ядро. Але існують і такі одиниці, які не мають усіх ознак цієї частини мови, хоча й належать до неї. Отже, поле включає центральні й периферійні елементи, тому неоднорідне за

складом» [12, с. 19]. О.В. Бондарко відзначає: «Ядром (центром) ФСП є одиниця мови, найбільш спеціалізована для вираження цієї семантичної категорії» [7, с. 567]. Центр характеризується найкращою концентрацією всіх характерних для цієї мовної одиниці ознак. В одиницях периферії відзначається явище відсутності однієї або декількох ознак.

Системно-структурному аспекту опису ФСП властива чітка функціональна орієнтація на аналіз угруповань різноярусних мовних засобів за тим принципом, який детермінується закономірностями функціонування мовних одиниць у мові, де основою є потреба передачі змісту, а задля цього використовуються засоби різних рівнів, організованих на семантичній основі.

Мовним угрупованням, які утворюють ФСП, притаманні такі риси: 1) наявність у мовних засобів, які входять до певного угруповання, спільних інваріантних семантичних функцій; 2) взаємодія не тільки однорядних, а й нерівнорядних елементів (граматичних, лексичних, синтаксичних, фонетичних); 3) структура, в якій визначальну функцію мають такі ознаки: а) членування «центр (ядро) – периферія»; б) поступові переходи між компонентами відповідної групи й іншими угрупованнями, в) часткові перетини та «спільні сегменти».

Не всі семантичні ознаки ФСП рівноправні. У плані вираження будь-якого поля, зокрема ФСП, виокремлюється домінантний елемент, який певною мірою та з найбільшою регулярністю передає всі відтінки значення певного поля. На периферії розташовуються одиниці, які певною мірою співвідносяться з домінувальним значенням поля. Усі, або граматичні, або лексичні, засоби, які формують ФСП, мають бути співзвучними семантичному інваріанту відповідного поля. Відношення між домінантою й периферією усталюються за принципом звуження значення, зменшення спеціалізованості та частотності вживання. План змісту ФСП розчленовується на семантичні зони на основі диференційних ознак, які виділяються в процесі аналізу компонентів, що формують загальний семантичний простір поля.

Базу для виділення певного ФСП в будь-якій мові можуть становити граматичні категорії, синтаксичні конструкції або комплекс таких конструкцій та інші граматичні засоби із взаємодіючими з ними на семантичній основі елементами різних рівнів системи мови. Указані засоби розглядаються як

у системно-парадигматичному аспекті, так і в їх функціонуванні, в їх проекції на мовлення. Це є конкретно-мовний фундамент, на який спирається дослідження ФСП.

Характеризуючи структуру ФСП часу, варто зазначити, що в лінгвістів існують полярні точки зору щодо структурного типу ФСП темпоральності: одні вказують на його поліцентричність стосовно великого кола явищ, які синтезують у собі різнорідні вияви темпоральних відношень («ФСП часу складається з мікрополів-сегментів, що відповідають часовим характеристикам. У кожному з них існує своя домінанта, мовний засіб, основною функцією якого є вираження саме цього значення» [13, с. 89]); інші – що ФСП темпоральності належить до розряду моноцентричних полів, оскільки дієслівна категорія часу й форми часу дієслова є ядром функціонально-семантичної категорії темпоральності. Вихідною точкою відліку тимчасових відносин є момент мовлення або якийсь інший момент. Кожна форма дієслівного часу укладає у своєму категоріальному значенні певне ставлення до цієї точки відліку. Кожна із цих дієслівних форм висловлює певне ставлення до тимчасового центру (передування – одночасність – слідування). Залежно від того, виступає в ролі тимчасового дійсничного центру момент мовлення або будь-який інший момент, виділяються абсолютний і відносний час. Абсолютний час орієнтований на момент мовлення, відносний – на момент іншої дії. Значення абсолютного часу знаходиться в центрі різновидів темпоральних відносин [16, с. 5].

ФСП часу в латинській мові можна зарахувати до моноцентричних полів, оскільки ядром темпоральної категорії є дієслівна категорія часу. У структурі ФСП темпоральності виділяється площина «минуле/теперішнє/майбутнє».

Для вираження цієї площини в латинській мові використовують спеціальні засоби: граматичний час, виражений морфологічним часом (категорія дієслівного часу), синтаксичним (категорія часу речення) та лексичним (слова, у тлумачення яких уходить компонент часу: темпоральні прислівники, іменники, прикметники тощо).

Зіставляючи всі засоби вираження часових відношень цієї площини, бачимо, що кожен із них має своє призначення в мові. Дієслівні часові форми дають загальну часову орієнтацію дієслівної дії та зараховують її до сфери теперішнього, минулого, майбутнього.

До синтаксичних засобів можна зарахувати безприменникові й применниково-іменні конструкції. Применники, як і відмінки, вказують на семантико-синтаксичні функції іменної групи. Функціонально безприменникові й применниково-іменні конструкції збігаються з прислівниками, хоча є більш точними конкретизаторами часу. Сюди ж уходить синтаксичний зворот *Ablativus Absolutus* і складнопідрядні речення часу, в яких виступають дієслова-присудки з полярними значеннями одночасності й неодночасності. Значення одночасності/неодночасності належить до категорії таксису, для якого позиція відліку, на відміну від абсолютного моменту мовлення для часу, є змінною: темпоральне значення таксису встановлюємо через відношення до іншої дії. Однак, як і категорія часу, таксис уходить до системи категорії темпоральності, яка ієрархічно в структурі граматичних категорій є надкатегорією. Одночасність/неодночасність виражається різними засобами – недиференційованими чи диференційованими сполучниками, відповідними формами присудків, спеціальними частками, лексичними компонентами тощо.

До лексичних засобів належать слова із темпоральною семантикою. Прислівники уточнюють, конкретизують часову орієнтацію іноді в дещо загальному вигляді своєї займенникової природи, інколи й зумовлюють час здійснення дії. Найбільша точність часової орієнтації досягається за допомогою груп іменника. Тільки вони можуть передати точний вимір часу й дату. Прикметники зі значенням часу передають часову ознаку предметів. Порядкові числівники та займенникові прикметники із семантикою числа вказують на розташування в часі.

Здійснюючи розріз площини «минуле/теперішнє/майбутнє» по горизонталі, можна виділити три мікросистеми теперішнього, майбутнього й минулого часу. У центрі кожної мікросистеми знаходиться граматична форма часу індикативу у своєму основному значенні: для вираження теперішнього часу – *Praesens*, минулого – *Imperfectum*, *Perfectum*, *Plusquamperfectum*, майбутнього – *Futurum I*, *Futurum II*. До кожної мікросистеми прикріплені прислівники часу, що є мовби представниками цього поля. Усі інші засоби вираження часу не розподіляються по мікросистемах – минулий/теперішній/майбутній час, а функціонують у всій площині.

Здійснюючи розріз цієї площини по вертикалі, спостерігаємо багаторівневість.

Усі засоби вираження часової локалізації можна розташувати так: ядро – часові форми дієслова, морфологічні засоби.

Периферія – лексичні засоби, безприйменникові та прийменниково-іменні конструкції, що сприяють локалізації й конкретизації дій у часовому континуумі та Ablativus Absolutus.

Висновки з проведеного дослідження. На сучасному етапі розвитку мовознавства особливої актуальності набуває функціональний аспект дослідження мовних явищ. Поява нового підходу в тлумаченні поняття функції граматичних одиниць дає змогу здійснити комплексний системний аналіз окремих семантичних груп, які в межах формальної граматики трактуються з огляду на їх структуру й морфологічні особливості. У функціональній граматиці мовні одиниці розглядаються у взаємозв'язку з елементами, що їх оточують. Різномірні засоби вираження одного й того самого значення формують єдину систему на основі спільності їх семантичних функцій.

У латинській мові всі засоби вираження часу взаємодіють, уточнюючи й доповнюючи один одного. Велике навантаження щодо диференціації часового значення мають граматичні засоби, а лексичні засоби виконують лише допоміжну функцію.

Дослідження функціонально-семантичних і структурних особливостей будь-яких мовних явищ у польовому вимірі є актуальною, багатоаспектною та перспективною проблемою. Результати роботи дають нам можливість подальших досліджень, які будуть спрямовані на аналіз демінутивних одиниць у системно-структурному вимірі функціонально-семантичного поля.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики / В.Г. Адмони. – М. – Л. : Наука, 1964. – 104 с.
2. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; ред. З.Н. Микеладзе. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – 1978. – 672 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностранной лит., 1961. – 394 с.
4. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження / О.І. Бондар ; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О. : Астропринт, 1996. – 192 с.
5. Бондарко А.В. К вопросу о функциях в грамматике / А.В. Бондарко // Изв. РАН. Сер. «Лит. и яз.». – 1992. – Т. 51. – № 4. – С. 14–26.
6. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В. Бондарко. – Л. : Наука, 1983. – 208 с.
7. Бондарко А.В. Функционально-семантическое поле / А.В. Бондарко // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 566–567.
8. Вихованець І.Р. Частины мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 91 с.
9. Городенська К.Г. Дієслово. Прислівник / К.Г. Городенська // Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К., 2004. – С. 235–242.
10. Гулыга Е.В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е.В. Гулыга, Е.И. Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 184 с.
11. Загнітко А.П. Основы функциональной морфологии украинской мови : [навч. посіб.] / А.П. Загнітко. – К. : Вища шк., 1991. – 77 с.
12. Иванова И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка : [учебник] / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. – М. : Высшая школа, 1981. – 285 с.
13. Панков Ф.И. Структура ФСП времени / Ф.И. Панков // Материалы научной конференции «Категоризация мира: пространство и время». – М. : МГУ, 1997. – С. 89–92.
14. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46–54.
15. Талаш І.О. Функціонально-семантичне поле темпоральності в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / І.О. Талаш ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 20 с.
16. Теория функциональной грамматики. Темпоральность, Модальность / под ред. А.В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
17. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 256 с.
18. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.